

NEPRIKLAUSOMOS LIETUVOS KNYGOS ISTORIJOS TYRINĖJIMŲ KRYPTYS

„1918–1940 metų laikotarpis mums ne tik reikšmingas, bet ir tebeaktualus. Buvo jis XX amžiaus lietuvių tautos politinio ir kultūrinio subrendimo liudytojas bei šiandieninės, krašte ir išeivijoje, lietuvių bendruomenės išeities taškas, kurio tęstinumą pastebime apžvelgdami vėliausias visuomenės aktualijas. Šia prasme Nepriklausomos Lietuvos idealas ir realybė teberiša krašto ir išeivijos lietuvius. Buvo pagaliau Nepriklausomoji Lietuva ir mūsų identiteto išbandymas, nes kuriomis kitomis sąlygomis gali tauta tiksliau išmėginti savo pajėgumus ir nepajėgumus, kaip tada, kai ji savarankiškai tvarkosi?“. Šiais žodžiais 1960 m., prieš trisdešimt ketverius metus, „Metmenyse“ Vytautas Kavolis pradėjo diskusiją „Nepriklausomoji Lietuva šiandieniniu įvertinimu“¹. Stulbinančiai įžvalgūs žodžiai, nors negirdėjome jų tada, o ir išgirdę, ar būtume jiems pritarę? Ar galime šiandien tarti esantys tokio tęstinumo dalyviai, jei penkiasdešimt metų deklaravome einą kitu keliu? Ir taip, ir ne. Jau nuo 1988 m., kai buvo atverti bibliotekų specfondai ir periodinė spauda bei knygų leidėjai atsigręžę į tarpukario Lietuvoje sukurtus tekstus bei jų autorius, mes pamažu susigrąžinome prarastąjį laiką ir – paradoksalu – pamirštame, ko buvome netekę. Šiandien lengvai galime tarstelti, jog nepriklausomybės laikų kultūra yra mūsų kultūros integrali dalis – publikuojami dokumentai ir prisiminimai, pakartotinai leidžiamos prieskario politikų, mokslininkų, filosofų, rašytojų knygos iš draustų ir slėptų tapo įprastomis ir kasdieninėmis, kartais net apdulėjusiomis knygynų lentynose.

Į klausimą „Kuriais Nepriklausomos Lietuvos aspektais labiausiai didžiuojatės?“ minėtoje diskusijoje Mykolas Vaitkus, buvęs Šv. Kazimiero draugijos veikėjas, atsakė: „Sėkminga lietuviškos knygos evoliucija“². Tarpukario Lietuvos knygos kelią derėtų vadinti skrydžiu – nuo pirmųjų neišvaizdžių, dar prieš Pirmąjį pasaulinį karą ar net anksčiau, spaudos draudimo gadynėje sukurtų ar išverstų knygelių leidimo 1918–1921 m. iki pirmosios Lietuviškos enciklopedijos, tautos intelektualinio brandumo ir tolerancijos liudininkės. Ką šiandien žinome apie 1918–1940 m. knygų leidybą ir platinimą, kaip reflektuojame knygos reikšmę Lietuvos kultūrinei, mokslinei, ekonominei, politinei, socialinei ir intelektualinei raidai? Mėginimas ieškoti atsakymų į šiuos klausimus bei formuluoti naujus ir yra šio straipsnio tikslas.

Medžiagos analizei ir apmąstymui ieškosime 1918–1940 m. laikotarpio knygos tyrinėjimo kryptių apžvalgoje.

1918–1940 m. lietuvių knygos istoriografija nėra skurdi, nors toli gražu neišsami. Dar neturime šio laikotarpio knygos bibliografinio repertuaro, kurį rengia Kny-

¹ Nepriklausomoji Lietuva šiandieniniu įvertinimu // „Metmenų“ laisvieji svarstymai 1959–1989 / Sud. V. Gasilūnas. V., 1993. P. 256.

² Ten pat. P. 285.

gotyros ir bibliografijos centro žmonės. Tam tikra prasme šia konstatacija ir galėtu-
me baigti, nes kol nėra inventoriaus, jokie tyrinėjimai ir apibendrinimai nebus nei
tikslūs, nei išsamūs. Tačiau kai kas padaryta jau iki šiol. Pirmieji bandymai apiben-
drinti knygos raidos tendencijas sietini su V. Biržiškos, A. Ružancovo, V. Ruzgo,
J. Rimanto, V. Steponaičio vardais. Šių knyginių – mokslininkų ir praktikų – dar-
bai vertingi ne tik faktografinių duomenų gausa, bet ir siekimu interpretuoti kny-
gos gyvenimą platesniame socialinio, kultūrinio, mokslinio, edukacinio, rečiau –
ekonominio proceso kontekste. Ypač vertingos V. Biržiškos pirmojo nepriklausom-
ybės dešimtmečio raidos apžvalgos^{3,4}, kur nurodytos sąsajos su laikotarpio iki Pir-
mojo pasaulinio karo leidybos tradicija, atskleisti leidėjų organizacinės struktūros
formavimosi dėsningumai, profesionaliai išanalizuota teminė spaudos repertuaro
sudėtis, suformuluota neatitūkimo tarp knygų produkcijos teminės bei žanrinės struk-
tūros ir skaitytojų bei bibliotekų poreikių problema. Pagrindinis V. Biržiškos, seno-
sios knygos tyrinėtojo ir bibliografo, dėmesys buvo nukreiptas į ankstesnį lietuviš-
kos knygos kelią, nepriklausomybės laikų knyginkystės bruožai jo darbuose ne-
pakankamai išryškinti.

J. Rimanto darbai padėjo ugdyti bibliotekų teorijos bei metodikos mintį. Jo su-
formuluota viešųjų bibliotekų vaidmens koncepcija apima ir skaitytojų poreikius
atitinkančios lėktūros paskleidimo visuomenėje modelį⁵. Knygos istorijai svarbios
V. Ruzgo pastangos analizuoti lietuviškos knygos leidybos statistikos duomenis, nu-
statyti Lietuvos Respublikos laikotarpio leidybinės produkcijos lyginamąją dalį vi-
soje lietuvių knygos istorijoje⁶. A. Ružancovas buvo vienas uoliausių V. Biržiškos
talkininkų Bibliografijos institute, paskelbė duomenų apie knygų leidybą⁷. Tiesio-
ginis dalyvavimas aprašomuose procesuose, laiko distancijos nebuvimas trukdė au-
toriams objektyviai analizuoti knygos raidą. Jų darbuose pastebimas perdėtas kri-
tiškumas, kai į pirmą vietą iškeliama trūkumai nustelbdavo laimėjimus, kartais –
pietetas, jausmingas didžiavimasis laimėjimais, atrodžiusiais itin iškiliais, palyginti
su ankstesniais lietuvių knygos istorijos amžiais „be raidės ir be druko“.

Pokario metu nepriklausomos Lietuvos knygos tyrinėjimams trukdė bendra ne-
gatyvi metodologinė nuostata, jog, vartojant to meto terminologiją, „buržuazinėje“
Lietuvoje knygų repertuarą sudarė dvi dalys: pažangi ir reakcinga. Istoriniai ir kul-
tūrologiniai šio laikotarpio tyrinėjimai buvo priverstinai ideologiškai indoktrinuo-
ti, neretai nusižengiant tiesai arba nutylint esmę, vienpusiškai vertinant reiškinius,
perdėtai akcentuojant socialinių prieštaravimų reikšmę kultūros raidai. Šiandien
galime drąsiai paklausti, kiek patikimi po karo paskelbti tyrinėjimai. Ar išbraukę

³ Biržiška V. Dešimt metų lietuvių knygos // 1928 m. vasario 16 d. K., 1928. P. 195–207.

⁴ Biržiška V. Lietuvių spaudos dešimtmetis // Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis. Fotogr.
leid. K., 1990. P. 342–358.

⁵ Rimantas J. Viešųjų bibliotekų organizacija / Parašas: J. Slapšinskas. K., 1937. 304 p.; Rimantas J.
Knyga ir visuomenė / Parašas: J. Slapšinskas // Dienovidis. 1938. Nr. 9. P. 381–395.

⁶ Ruzgas V. Mūsų spaudos keliai // Varpas. 1932. Nr. 2. P. 153–157; Ruzgas V. Mūsų knyga skaičiais
(1547–1940) // Mokykla ir gyvenimas. 1940. Nr. 13. P. 496–498.

⁷ Ružancovas A. J. Mūsų knygos produkcija / Parašas: Bibliografas. K., 1932. 2 p. Atsp. iš „Bibliografijos
žinių“.

marksizmo klasikų citatas ir epitetus, kuriais buvo apibūdinama spauda, klerikalinė, nacionalistinė, fašistinė, pažangi, jau galėsime tuos darbus vadinti moksliniais objektyviais tyrinėjimais? Kas gali patvirtinti ar paneigti, kad vardan idėjos nebuvo falsifikuojami ar iškraipomi statistiniai duomenys ir faktai?

Antrasis sovietiniais metais paskelbtų knygos istorijos darbų bruožas yra jų fragmentiškumas, orientacija į dalis, ne visumą. Paskelbta nemažai tyrinėjimų apie leidyklą, spaustuves, knygas, periodinius leidinius, autorius, bibliotekas, tačiau ir sudėję juos mechaniškai į krūvą negalėsime pavadinti 1918–1940 m. lietuvių knygos istorija.

Nevalia užmiršti, jog ir tarybiniais laikais mėginta bešališkai nušviesti tarpukario lietuvių knygos evoliuciją. Turime solidžius prof. V. Žuko bibliografijos istorijos⁸, knygų leidybos bei knygotyros istorijos darbus⁹, doc. G. Raguotienės vaikų knygų paplitimo, vaikų ir mokyklų bibliotekų istorijos studijas¹⁰. Dar 1967 m. publikotas prof. V. Žuko ir J. Būtėno straipsnis „Knygų leidyba Lietuvoje iki 1940 m.“¹¹ suteikia gana išsamų, kad ir lakonišką visumos vaizdą.

Per pastaruosius penkerius metus buvo parengta ir arginta daktaro disertacija apie 1918–1940 m. knygų leidybą ir platinimą, paskelbti straipsniai, analizuojantys tarpukario knygos repertuaro struktūrą, sudaryti preliminarūs spaustuvių ir knygynų, veikusių 1918–1940 m. Lietuvoje, sąrašai, o apie knygynus parašyta ir plačiau. Nepriklausomybės laikų knygos raida aprašyta atskiru skyriumi 1992 m. leidyklai atiduotoje monografijoje. Naujoji prof. V. Žuko knyga apie Dirvos bendrovę¹² yra daug žadančios serijos leidinių apie Lietuvos leidejus pirmoji kregždė. Kokie gi darbai laukia ateityje?

Pirmiausia metodologinio tyrinėjimų pagrindimo tobulinimas. Knygos istorijos tyrimui privaloma nuosekli visų jos funkcionavimo etapų – nuo spaustuvės iki vartotojo – analizė. Poligrafijos įstaigų istorija, knygos menas yra mažai eksploatuoti tyrimo laukai. Ypač svarbu parašyti išsamią nepriklausomos Lietuvos bibliotekų istoriją, toliau plėtoti biblioplistinius tyrimus, ateities uždaviniu galėtų būti ir skaitymo bei skaitytojo istorija. Mažai ką žinome apie okupuoto Vilniaus krašto knygos būklę.

Nepriklausomoje Lietuvoje leista ne vien lietuviška spauda. Kitakalbės knygos repertuaras ir jos reikšmė tautinių bendrijų gyvenimui aptarta Vilniaus universiteto Komunikacijos fakulteto absolventės Jolantos Savukynaitės diplominiame darbe, kurio pagrindu paskelbtas straipsnis¹³. Tai didelio darbo pradžia. Ypač svarbu ir mūsų kultūrinio indentiteto suvokimui, ir savęs reprezentavimui svetur būtų atlikti lyginamąją analizę su kitų Rytų ir Vidurio Europos kraštų knygos raida tarp dviejų

⁸ Žukas V. Lietuvių bibliografijos istorija. D.1. V., 1983. 264 p.

⁹ Žukas V. Lietuvių knygotyros bruožai. V., 1989. 227 p.

¹⁰ Raguotienė G. Mokyklų bibliotekų komplektavimo klausimai buržuazijos valdymo laikotarpiu Lietuvoje // Bibliotekininkystės ir bibliografijos klausimai. 1966. T. 5. P. 81–86; Raguotienė G. Mokyklų bibliotekų tinklas buržuazijos valdymo metais Lietuvoje // Ten pat. 1965. T. 4. P. 121–135.

¹¹ Būtėnas J., Žukas V. Knygų leidyba Lietuvoje iki 1940 m. // Bibliotekų darbas. 1967. Nr. 9. P. 26–29.

¹² Žukas V. „Dirvos“ bendrovė knygoms leisti 1918–1940. V.: Baltos lankos, 1994. 176 p.

¹³ Savukynaitė J. Nelietuviškų knygų leidyba Lietuvoje 1928–1940 m. // Tarp knygų. 1995. Nr. 2. P. 23–27.

pasaulinių karų. Latvijoje ir Estijoje, Lenkijoje ir Čekijoje vyko panašūs švietimo ir viešųjų bibliotekų sąjūdžiai, analogiškai ieškota vertingos knygos – svarbiausios savivietos priemonės – apibrėžimo kriterijų; pastebėtinos paralelės ir leidybinio repertuaro teminėje, tipologinėje ir žanrinėje struktūroje: didelė vadovėlių lyginamoji dalis iš bendro produkcijos kiekio, vertimų dominavimas, nacionalinės literatūros augimo etapai. Europinis kontekstas suteiktų mūsų knygos istorijai naują, labai reikalingą dimensiją.

Turime nemažai darbščių knygos darbininkų, kurie neabejotinai ištyrinės įvairiausias šaltinius ir pajėgs išanalizuoti bei susisteminti faktus. Esminis klausimas, kuris kyla mąstant apie 1918–1940 m. lietuvių knygos tyrinėjimų ateitį, matyt, tiktų bet kurio laikotarpio knygotyriniam tyrimui: ar knygos istorijos dispozicijoje esantys instrumentai pakankamai aštrūs, kad jais operuodami koceptualiai ir harmoningai įsilietume į bendrus Lietuvos kultūros istorijos tyrinėjimus? Ar atskleidžiame savo darbais ką nors ypatinga mūsų kultūroje? Perfrazuodami britų bibliotekų istoriko Johno C. Crawfordo žodžius, galėtume ir apie knygos istoriją pasakyti taip: „Jei knygos istorikai gali suvokti ir interpretuoti knygos reikšmę tautos istorijai, jie esmingai praturtins bendrus tautos istorijos tyrimus ir pakels savo srities mokslinį statusą. Jei ne, jie apskritai neverti istoriko vardo“¹⁴.

¹⁴ Crawford J. C. Library History: Time for a change of Direction //New Library World. 1989. May. P. 88.